

УДК 94(477)

Лілія Трофимович

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ І РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1938–1939 РР.)

У статті здійснений критичний аналіз основних джерел до вивчення сутності і значення українського питання у зовнішній політиці Польщі та СРСР, з'ясування його особливостей та спроб розв'язання з врахуванням конкретно-історичних обставин.

Ключові слова: архівні матеріали, джерела особового походження, зовнішня політика, Польща, СРСР.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена потребою ґрунтовного вивчення зовнішньої політики Польської Республіки і Радянського Союзу крізь призму їхнього ставлення до українського питання в період 1938–1939 рр. – один з найсуперечливіших і найдраматичніших епізодів у світовій історії ХХ століття.

За останні два десятиліття вітчизняні та зарубіжні науковці доклали чимало зусиль з метою неупередженого вивчення міжнародної політичної кризи, що переросла у світову війну, в тому числі й досліджуваної нами проблеми. Разом з тим, поза межами ґрунтовних наукових узагальнень залишилося чимало її аспектів, які і надалі постають сумішшю об'єктивних знань та історичних міфів, свідчать про наявність рудиментів радянської історичної науки, включно з її стереотипами та звичками свідомості дослідників, породжують пристрасні суперечки і дискусії, що значною мірою пояснюється недостатнім і подекуди некритичним використанням наявних джерел.

Окремі аспекти зазначеної теми розглядалися у працях М. Вегеша [2], Ч. Гжеляка [76], М. Гетьманчука [5], С. Дембського [63], І. Ільюшина [21], М. Корната [79–80], О. Чубар'яна [46], Р. Шавловського (К. Лішевського) [96] та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте до нині поза межами науковців залишається цілісна оцінка джерельної бази досліджуваної проблеми.

Автор здійснила спробу вперше комплексно дослідити інформативні можливості основних видів джерел до вивчення цієї тематики.

Метою статті є цілісна характеристика джерельної бази окресленої теми.

Об'єктом дослідження є джерела до вивчення міжнародних відносин і зовнішньої політики напередодні і в початковий період Другої світової війни.

Предметом – основні види джерел, що розкривають роль і місце українського питання в зовнішній політиці Польщі та СРСР в 1938–1939 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1938–1939 рр. Нижня межа зумовлена початком чехословацької кризи та її українською складовою, верхня – визначається спробами розв'язання Радянським Союзом українського питання та налагодження польським еміграційним урядом контактів з українським національним рухом.

Розробку теми забезпечує значна джерельна база. Комплекс використаних документів і матеріалів, відповідно до джерелознавчих вимог, можна розділити на такі групи: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи; 3) джерела особового походження; 4) пресові та публіцистичні видання.

Дослідження зовнішньої політики Польщі та Радянського Союзу в 1938–1939 рр. крізь призму їх ставлення до українського питання базується на численних архівних документах. Найбільшу кількість неопублікованих матеріалів виявлено в Архіві нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), які зберігаються переважно в фондах: "Міністерство закордонних справ. Політично-економічний департамент. Східний відділ"; "Міністерство інформації і документації еміграційного уряду Польської Республіки в Лондоні"; "Посольство Польської Республіки в Берліні". Виявлені тут документи становлять в основному дипломатичні та політичні звіти, рапорти, повідомлення, інструкції, а також листування між Міністерством закордонних справ Польщі і її дипломатами в європейських країнах, насамперед у Німеччині, СРСР, Чехословаччині, Румунії, Угорщині. Зосереджена в них інформація стосується, зокрема, теоретичного обґрунтування місця і ролі українського питання в зовнішній і внутрішній політиці країни, глибокого занепокоєння розвитком ситуації в Закарпатті, підштовхування Угорщини до захоплення краю, дипломатичних зусиль Варшави, скерованих на встановлення спільного польсько-угорського кордону і ліквідації "українського П'ємонту", який міг "стати маяком для українців СРСР і Польщі". Зокрема, у виявленій тут справі 5463 зберігається десятисторінкове звернення 17-и депутатів і сенаторів південно-східних земель Другої Речіпосполитої до міністра військових справ від 24 лютого 1939 р. з аргументованою пропозицією приєднати до неї Карпатську Україну, оскільки край, мовляв, є

"запальним вогнищем неспокою, котре загрожує Польщі збройною, небезпечною агресією" [56, к.98].

Неабиякий інтерес становлять матеріали Центрального військового архіву в Рембертові (Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie), які зберігаються у фондах: "Другий відділ Головного штабу"; "Політуправління Червоної армії"; "Штаб Українського фронту". Вони розкривають підготовку, пропагандистське обґрунтування і проведення "визвольного походу" Червоної армії, реакцію місцевих жителів на цей та інші зовнішньополітичні кроки СРСР, випадки розправ з польськими військовополоненими, прояви українсько-польської ворожнечі, оборонні бої польської армії, випадки бойової взаємодії радянських і німецьких частин з метою розгрому польських збройних угруповань, становлення радянсько-німецького кордону тощо. Ці матеріали викладені у директивах, наказах, розпорядженнях, доповідях, інструкціях, авторами яких були нарком оборони, начальник Генштабу, начальник Політуправління Робітничо-селянської червоної армії, командувачі Українського і Білоруського фронтів, наркоми внутрішніх справ СРСР і УРСР, а також інші посадові особи.

Цікавий фактичний матеріал почерпнутий з архіву Ст. Кота (фонди "Україна в період II світової війни" та "Поляки в СРСР"), який розміщений в Архіві закладу історії селянського руху (Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum Profesora S. Kota). Він стосується місця українського питання в політиці Польщі, польсько-українських стосунків в 1939 р., спроб налагодження контактів між польським емігрантським середовищем і представниками українського національного руху.

Важливе місце у роботі посідають публікації дипломатичних документів і матеріалів. Значний інтерес серед них становить двотомник "Рік кризи, 1938–1939" [6–7]. Документи та матеріали, що увійшли до нього, охоплюють період з кінця вересня 1938 і до початку вересня 1939 років і вміщують листування Наркомату закордонних справ СРСР з радянськими повпредами в європейських країнах, записи розмов, тексти пропозицій іноземним державам, виступи радянських офіційних осіб, повідомлення ТАРС, а також матеріали, почерпнуті переважно з іноземних видань. Значна їх частина вже була надрукована у попередніх, також використаних нами, збірниках [10; 13–19]. З них дізнаємося про: дипломатичну діяльність СРСР і Польщі; відносини між ними; місце і роль української проблеми, зокрема в період чехословацької кризи, в їхній зовнішній політиці; англо-франко-радянські політичні та військові перемовини і ставлення уряду Речіпосполитої до радянської вимоги пропуску Червоної армії, в тому числі, через Галичину; радянсько-німецьке зближення.

Відаючи належне вміщеним у згаданих публікаціях матеріалам, варто, проте, відзначити, що упорядники тенденційно їх підбирали, аби довести, нібито офіційна Москва намагалася зберегти мир, створити систему колективної безпеки, але політика Лондона, Парижа і Варшави звела нанівець ці зусилля і змусила СРСР підписати пакт про ненапад з Німеччиною, щоб не бути втягнутим у війну, яка наближалась. Причому документи розміщувалися у такій послідовності і такого змісту, аби в читача склалося враження, ніби ініціатором радянсько-німецького зближення був Берлін, а Москва, мовляв, змушена була погодитись, щоб вийти з міжнародної ізоляції, у якій опинилася "завдяки західним країнам". Тут навмисно залишено осторонь матеріали, з яких випливало, що напружені стосунки з Німеччиною змушували Радянський Союз поліпшувати відносини з Польською Республікою, а, отже, "закривати очі" на становище західноукраїнських земель у її складі. Іншим недоліком цих збірників є обмежена кількість документів, що стосуються українського питання.

Цінним джерелом є зміст XXII тому фундаментальної серії "Документи зовнішньої політики СРСР", що відновилась у 1992 р. після 15-річної перерви, і який охоплює період з січня-грудня 1939 р. [11–12]. Вміщені тут документи (в основному тексти 818 з 905 опубліковані вперше і, крім того, близько 170 повністю чи частково, дослівно чи в переказі в примітках) дають змогу глибше з'ясувати зовнішньополітичну діяльність Радянського Союзу, механізм і практичні дії з розчленування Чехословаччини і Польщі, дипломатичну проблему приналежності Західної України, формування нового радянсько-німецького кордону як продукту геополітичних і національно-державних інтересів Москви. На особливу увагу заслуговує вміщена тут інструкція Й. Сталіна наркому оборони СРСР К. Ворошилову від 7 серпня 1939 р., яка розкриває справжнє ставлення радянського керівника до очікуваних перемовин з військовими місіями Великобританії і Франції і не викликає сумнівів у тому, що їх планувалося зірвати [11, с. 584]. Разом з тим, ці документи неспростовно свідчать: жодної безпосередньої загрози СРСР з боку Третього райху в 1939 р. не було; основна причина підписання пакту Ріббентропа-Молотова і таємних додаткових протоколів до нього – не відвернення війни, яка тоді проти радянської держави Німеччиною не планувалась, а поділ "сфер інтересів".

Заслужують на увагу вміщені тут документи про переговори Й. Сталіна з І. Ріббентропом у Москві 27–28 вересня. У їх ході німецький міністр закордонних справ, посилаючись на те, що оскільки Польща була розгромлена збройними силами його країни, а в Німеччині не вистачало насамперед лісу і нафти, висловив сподівання, що радянське керівництво зробить поступки в районі нафтородовищ на півдні у верхній течії ріки Сян, а також поблизу Аугустова і Білостока, бо там знаходяться великі ліси, важливі для господарства Третього райху [12, с. 610].

У відповідь Й. Сталін заявив: стосовно німецьких побажань щодо території по верхній течії Сяну, то в цьому відношенні жодні зустрічні кроки з боку радянського уряду виключені, оскільки, мовляв, ця територія вже обіцяна українцям. "Українці – бісівські націоналісти і вони ніколи не відмовляться від цієї території... Моя рука ніколи не поверухнеться потребувати від українців такої жертви", – додав він [12, с. 610]. Натомість господар Кремля зробив наступну пропозицію: оскільки видобуток нафти в районі Дрогобича і Борислава може бути доведений до 500 тис. т у рік, то СРСР готовий половину цього видобутку продавати Німеччині, а замість другої половини постачати сиру нафту з інших його родовищ. "Усе це в межах можливого, але територіальні поступки виключаються" [12, с. 610].

Водночас у XXII томі майже відсутні документи, які приймали на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) з питань зовнішньої політики, а також інструкції Й. Сталіна наркомам закордонних справ М. Литвинову і В. Молотову, в тому числі й з української проблеми; не відображені контакти радянської і німецької сторін під час вересневої кампанії 1939 р., хоча, згідно з німецькими джерелами, упродовж цього місяця Й. Сталін і В. Молотов близько десяти разів зустрічалися з німецьким послом в Москві Ф. Шуленбургом, обговорюючи питання про вступ Червоної армії на територію Польщі і подальшу її долю, а також перспективи західноукраїнських земель. В окремих випадках укладачі коментарів до цих документів продовжували дотримуватися традиційних позицій радянського періоду, звертаючи увагу на "вперте небажання Молотова говорити з Шуленбургом про укладення Договору" навіть уже 15 серпня 1939 р., коли, мовляв, "німці вже на всі голоси говорили про "пакт" і "договір"..." [12, с. 589].

Цікаві і майже незнані досі документи про підготовку агресії СРСР проти сусідньої держави, пропагандистське забезпечення "визвольного походу" Червоної армії на західні землі України, спроби розв'язання Кремлем української проблеми в ході вересневої кампанії 1939 р. і, звичайно, про "катынську справу", виявлені у збірнику документів і матеріалів "Катинь. Полонені неоголошеної війни" [22].

На змову Берліна і Москви, підготовку чергового поділу Польщі, обґрунтування для міжнародної спільноти вторгнення на її територію проливають світло документальні збірники, що розкривають радянсько-німецькі зв'язки в 1939–1941 роках [29–30; 32–33; 38–40; 77; 97].

Цінним джерелом є збірник "Радянські органи державної безпеки 1939 – червень 1941: документи ГДА СБ України" [35], вивчення якого дозволяє глибше з'ясувати мобілізаційні заходи та воєнні приготування напередодні й участь у бойових діях Червоної армії на початку світової війни, реакцію населення УРСР і за кордоном на радянсько-німецькі договори 1939 р. і ліквідацію польської державності, політичні переслідування на захоплених територіях.

Нові і маловідомі матеріали про карпато-українське питання в політиці європейських країн, маніпулювання ним Берліном, вміщені у виданні архівних документів і матеріалів "Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр." [42] і дають можливість ґрунтовніше зрозуміти ставлення Варшави, Москви та Будапешту до "українського П'ємонту" та їх дії, скеровані на його ліквідацію.

В якості важливого джерела використані збірники польських документів і матеріалів про дипломатію та зовнішню політику Польської республіки, а також інших країн [50–51; 60; 72; 82; 88–94; 96–99; 101]. З них дізнаємось, зокрема, про особливості тодішньої зовнішньої політики Речіпосполитої, визрівання радянсько-німецького союзу, таємну змову двох тоталітарних режимів, жертвою якої стала Польща, керівництво котрої тоді мало дуже обмежений вибір для маневру, а також про українсько-польські сутички, поведінку "визволителів" на захоплених західноукраїнських землях.

Певну кількість відомостей про ставлення польського еміграційного уряду до українського питання в перші місяці його існування почерпнуто з документальних збірників про діяльність цього уряду, а також інших публікацій [8–9; 57].

Значний науковий інтерес становлять документальні збірники, що побачили світ у Великобританії, Німеччині, США, Франції та інших країнах [52–54; 65–71; 75]. Серед них особливо насиченим документальним матеріалом і науковим рівнем відзначається офіційне американське урядове п'ятитомне видання "Міжнародні відносини Сполучених Штатів Америки. Дипломатичні документи. 1939" [75]. Вони дають змогу певною мірою: відтворити багатогранну картину

міжнародних відносин розглядуваного періоду; простежити реакцію Лондона і Парижа на німецьке гасло створення "Великої України", їх позицію під час англо-франко-радянських політичних і військових переговорів весною-влітку 1939 р.; розкрити суперечливе ставлення Великобританії та Франції до політики Москви і Берліна і показати категоричне відкидання ними думки про можливість більшовицько-нацистського альянсу; охарактеризувати дії західних союзників Польщі під час вторгнення на її територію Червоної армії. Водночас частина з них побачила світ у часи "холодної війни" і мала на меті "затаврувати" СРСР, а тому упорядники комплектували їх таким чином, аби залишити осторонь те складне міжнародне становище, в якому він опинився, та однобічно трактували тогочасну ситуацію.

Джерелом для дослідження служать і радянські газети та журнали: "Правда", "Известия", "Красная армия", "Красная звезда", "Большевик". З огляду на жорстку цензуру, вони вельми тенденційно висвітлювали зовнішню політику СРСР, його взаємини з європейськими країнами, проте опрацювання їх як інформаційного джерела дозволить в окремих випадках ґрунтовніше з'ясувати дипломатичні комбінації Москви у ставленні до Варшави і Берліна, виявити офіційну версію "визвольного походу" та "українську політику" Кремля.

Певна кількість важливих матеріалів про реакцію західноукраїнських політичних партій, громадських організацій і широкого загалу на використання "української карти" Німеччиною, український сюжет радянсько-німецького зближення, вересневі події 1939 р. можна почерпнути з тогочасної галицької преси та публіцистики.

Ставлення польського уряду, зокрема до карпато-українського питання, його прагнення до встановлення спільного з Угорщиною кордону частково дозволяє прояснити преса Другої Речіпосполитої.

Окремим видом є джерела особового походження, насамперед щоденники і спогади політичних і державних діячів, дипломатів, військовиків СРСР, Польщі, Німеччини, Великобританії, Франції: В. Андерса [55], Ю. Бека [58–59], В. Василевської [100], Ф. Гальдера [4], Я. Дрогойовського [73], М. Захарова [20], А. Ідена [74], Р. Кулондра [62], Ю. Лукасевича [81], І. Майського [28], Л. Міткевича [83–84], Л. Ноеля [85–87], Й. Ріббентропа [36], А. Розенберга [37], П. Стаженського [95], В. Черчилля [61] та інших. Деякі з них носять унікальний характер, будучи подекуди майже єдиним джерелом відомостей, наприклад, про: український аспект зовнішньої політики Варшави; маніпулювання Берліном "українською картою" на початку Другої світової війни з метою примусити СРСР вторгнутись у Польщу; окремі аспекти участі Москви у черговому поділі останньої й української політики Кремля у вересні 1939 р.; реакцію західних союзників Польщі на вступ Червоної армії на західноукраїнські землі.

Цінна інформація про дипломатію та зовнішню політику Другої Речіпосполитої, її пріоритети і помилки, важливе місце в ній української проблеми, прагнення ліквідувати автономну Карпатську Україну і, як наслідок, встановити спільний польсько-угорський кордон почерпнута нами з об'ємного четвертого тому щоденникових записів Я. Шембека [64]. Сюди увійшли розмови і листування цього заступника міністра закордонних справ Республіки Польща з міністром Ю. Беком, іншими керівниками країни, а також польськими послами в різних державах світу.

У спогадах знайшли відображення настрої західноукраїнської спільноти, пов'язані з міжнародним становищем Карпатської України, державотворчими процесами там, а також з початком Другої світової війни і, зокрема, вступом Червоної армії на територію Західної України; роль німецького чинника в політичних візіях українських партій і громадських сил; українсько-польські стосунки на західноукраїнських землях напередодні і на початку війни [1; 3; 23; 25–27; 31; 34; 41; 43; 48; 49; 100]. Зокрема, стосовно останніх, то французький посол у Варшаві Л. Ноель, якого польські державні діячі і дипломати часто запрошували у свої помістя, в тому числі й у Західній Україні, залишив спогади про свої враження від перебування в краї: "Вони (поляки – Л. Т.) вважали польськими... Тернопіль, Львів і прилеглі райони. Однак, достатньо було відвідати ці райони, аби переконатись, що вони такими не є. Тут не відчувалося, що перебуваєш у Польщі. Зрештою, і самі польські урядовці, не дивлячись на усі їхні запевнення, відчували себе тут майже що за кордоном. Місцевих жителів вони не вважали справжніми поляками" [87, р.190].

Про участь польських спецслужб у диверсійно-бойових діях на території Карпатської України, метою яких було поглиблення там політичної кризи, повалення автономного уряду А. Волошина, приєднання краю до Угорщини і тим самим утворення з нею спільного кордону, описав у своїх спогадах активний учасник тогочасних подій Ю. Каспарек [78]. У його уяві А. Волошин оточив себе "зграєю українських націоналістів і фашистських елементів, підтримуваних німцями", які "приступили до створення "Січі", назва якої нагадувала винищення польського і єврейського населення на Україні" [78, s.8].

Відаючи належне значущості мемуарної літератури, ми враховували притаманну їй істотну дозу авторського суб'єктивізму, вплив особистісного чинника, а тому викладений тут фактологічний матеріал слід зіставляти зі свідченнями інших джерел і критично аналізувати.

Отже, джерельна база характеризується видовою різноманітністю. Узяті в сукупності, критично проаналізовані різноманітні за ступенем документальної достовірності та історичної цінності перераховані джерела та дотична до теми література дозволяють здійснити спробу комплексного й об'єктивного дослідження українського питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу у 1938–1939 рр.

Список використаних джерел

1. Білас Л. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Л. Білас. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – 204 с. 2. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів: ЗУКЦ, 2004. – 414 с. 3. Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня / Р. Волчук. – К.: Критика, 2002. – 175 с. 4. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг.: в 3 т. / Ф. Гальдер. – М.: Воениздат, 1968. – Т. 1. – 509 с. 5. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. Гетьманчук. – Львів: Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2008. – 432 с. 6. Год кризиса, 1938–1939: документы и материалы: в 2 т. Т. 1. (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / [под ред. Л.Ф. Ильичева]. – М.: Политиздат, 1990. – 555 с. 7. Год кризиса, 1938–1939: документы и материалы: в 2 т. Т. 2. (2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г.) / [под ред. Л.Ф. Ильичева]. – М.: Политиздат, 1990. – 431 с. 8. Документи // Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів / [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. – С. 101–340. 9. Документи // Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів / [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – С. 32–353. 10. Документи внешней политики СССР. Т. XXI / [ред. колл.: Г. К. Деев, И. Н. Жуковский и др.]. – М.: Госполитиздат, 1977. – 792 с. 11. Документи внешней политики СССР. 1939. Т. XXII: в 2 кн. Кн. 1. Январь-август / [под ред. В. Г. Комплектова]. – М.: Международные отношения, 1992. – 712 с. 12. Документи внешней политики СССР. 1939. – Т. XXII: в 2 кн. Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939 / [под ред. В. Г. Комплектова]. – М.: Международные отношения, 1992. – 688 с. 13. Документи и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – М.: Госполитиздат, 1948. – 287 с. 14. Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939: в 2 т. Т. 1. (ноябрь 1937 – декабрь 1938 гг.) / [под ред. А. П. Бондаренко, И. Н. Земскова и др.]. – М.: Политиздат, 1981. – 302 с. 15. Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939: в 2 т. Т. 2. (январь – август 1939 г.) / [под ред. А. П. Бондаренко, И. Н. Земскова и др.]. – М.: Политиздат, 1982. – 415 с. 16. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 6: 1933 – декабрь 1938 / [редкол.: И. А. Хренов и др.]. – М.: Наука, 1969. – 432 с. 17. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. 1939 – декабрь 1943 / [редкол.: И. А. Хренов и др.]. – М.: Наука, 1973. – 509 с. 18. Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. июнь 1934 – март 1939 гг. / [под ред. П. Н. Поспелова, В. Краля]. – М.: Наука, 1978. – 320 с. 19. Документи по истории мюнхенского сговора. 1937–1938 / [под ред. В. Ф. Мальцева, Д. Спачил]. – М.: Политиздат, 1979. – 471 с. 20. Захаров М. Генеральный штаб в предвоенные годы / М. Захаров. – М.: Воениздат, 1989. – 318 с. 21. Ільющин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945рр.) / І. Ільющин. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2009. – 399 с. 22. Катюнь. Пленники необъявленной войны. Документи и материалы / [под ред. Р. Г. Пихои, А. Гейштора]. – М.: Международный Фонд "Демократия", 1999. – 608 с. 23. Книш З. Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, (б.р.). – Ч. 1. – 187 с. 24. Козій М. За чужу справу (Літературний запис З. Книша) / М. Козій. – К.: Основи, 1995. – 259 с. 25. Кубійович В. Українці у Генеральній губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с. 26. Куп'як Д. Спогади не розстріляного / Д. Куп'як. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – 431 с. 27. Курдидик Я. "Бо війна війною" (Оборона Львова і участь в ній українців. Фрагменти з польсько-німецької війни в 1939 році) / Я. Курдидик // Визвольний шлях. – 1970. – Кн. 7–8. – С. 891–907. 28. Майский И. Воспоминания советского дипломата / И. Майский. – М.: Международные отношения, 1987. – 784 с. 29. На роковом пороге (из архивных материалов 1939 года) // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 87–112. 30. На роковом пороге (из архивных материалов 1939 года) // Вопросы истории. – 1990. – № 3. – С. 18–39. 31. Назарук О. Зі Львова до Варшави: утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року / О. Назарук; [упор. М. Швагуляк]. – Львів, 1995. – 96 с. 32. Накануне. 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну: краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях / [сост. Н. Яковлев и др.]. – М.: Политиздат, 1991. – 272 с. 33. Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939–1941 г.: документы и материалы / сост. Ю. Г. Фельштинский. – М.: Терра – книжный клуб, 2004. – 400 с. 34. Паньківський К. Від Держави до Комітету: літо 1941 р. у Львові / К. Паньківський. – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1957. – 157 с. 35. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / упоряд.: В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2009. – 1311 с. 36. Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Анелией фон Риббентроп / И. фон Риббентроп; [пер. с нем. Рудого Г.]. – М.: Мысль, 1996. – 331 с. 37. Розенберг А. "Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями" / А. Розенберг // Откровения и признания: нацистская верхушка о войне

"Третьего рейха" против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания: пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 37–46. 38. Советско-германские документы 1939–1941 гг. Из архива ЦК КПСС // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С. 83–95. 39. СССР – Германия. 1939: документы и материалы о советско-германских отношениях в апреле–сентябре 1939 г. / сост. Ю. Фельштинский. – Нью-Йорк: Телекс, 1983. – 128 с. 40. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.): документы и материалы / [редкол.: А. А. Громыко и др.]. – М.: Политиздат, 1971. – 671 с. 41. Татарський В. Під чужими прапорами / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 143 с. 42. Тернистий шлях до України: зб. документів і архівних матеріалів "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр." / [упоряд. О. Д. Довганич та О. М. Корсун]. – Ужгород: ВАТ "Вид-во "Закарпаття", 2007. – 749 с. 43. Хрущев Н. Время. Люди. Власть (Воспоминания: в 4 кн.) / Н. Хрущев. – М.: ИИК "Московские новости", 1999. – Кн.1. – 846 с. 44. Черчилль У. Англия в войне / У. Черчилль // Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра. – М.: Политиздат, 1990. – С. 3–181. 45. Черчилль У. Вторая мировая война: сокр. пер. с англ. / У. Черчилль. – М.: Воениздат, 1991. – Кн.1. – Т. 1–2. – 592 с. 46. Чубарьян А. Канун трагедии: Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 г. / А. Чубарьян. – М.: Наука, 2008. – 476 с. 47. Чуев Ф. Молотов: Полудержавный властелин / Ф. Чуев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 736 с. 48. Шандор В. Спомини. Карпатська Україна. 1938–1939 / В. Шандор. – Ужгород: ММП "Тражда", 1996. – Т. 1. – 388 с. 49. Шухевич С. Мое життя: Спогади / С. Шухевич. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 619 с. 50. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939: 3 t. T. 1. Geneza i skutki agresji / wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski. – Warszawa: Bellona, 1994. – 416 s. 51. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939: 3 t. T. 2. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego / wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski. – Warszawa: Bellona, 1996. – 387 s. 52. Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Bd.IV: Die Nachwirkung von München (1938–1939). – Baden-Baden, 1951. – 645 s. 53. Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Bd.V: Polen Südosteuropa Lateinamerika Klein- und Mittelstaaten. (Juni 1937 – März 1939). – Baden-Baden, 1953. – 831 S. 54. Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Bd.VIII: Die Kriegsjahre, erster Band: 4 September 1939 bis 18 März 1940. – Baden-Baden, 1961. – 783 s. 55. Anders W. Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946. – Wydanie trzecie, poprawione / Władysław Anders. – Londyn: Gryf Publishers, 1959. – 408 s. 56. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. 1918–1939. Sygnatura akt 5463 – Czechosłowacja. Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Zakarpackiej i popieranie go przez Polskę. Korespondencja, raporty, prasa. Tom VII. 1939 r., 301 k. 57. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. 6. Uzupełnienia / red. Kazimierz Iranek-Osmecki. – 2-gie wyd. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1984. – 524 s. 58. Beck J. Przemówienia, deklaracje, wywiady. 1931–1939 / Józef Beck. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Walta, 1939. – 446 s. 59. Beck J. Ostatni raport / J. Beck; oprac. Skrzypiek A. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 240 s. 60. Biała Księga. Fakty i dokumenty z okresu dwóch wojen światowych / zebrał, częściowo przełożył i w przypisy zaopatrzył Wiktor Sukiennicki. – Kraków: NSZW "Jagiellonia", 1981. – 174 s. 61. Churchill W. The second world war / Winston Churchill. – London: Mariner books, 1988. – Vol. 1. – 752 p. 62. Coulondre R. De Staline á Hitler. Souvenirs de deux ambassades 1936–1939 / Robert Coulondre. – Paris: Hachette, 1950. – 534 p. 63. Dębski S. Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941 / Sławomir Dębski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007. – 800 s. 64. Diariusz i teki Jana Szembeka (1935 – 1945). T. IV. (1938–1939) / oprac. Zarański J. – London: Orbis Limited, 1972. – 804 s. 65. Documents Diplomatiques Français. (1932–1939). 2-e serie (1936–1939). T. XII (3 Octobre – 30 Novembre 1938). – Paris: 1978. – 937 p. 66. Documents Diplomatiques Français. (1932–1939). 2-e serie (1936–1939). T. XVII (25 Juin – 12 Aout 1939). – Paris: 1984. – 922 p. 67. Documents of British Foreign Policy, 1919–1939. Ser. III. Vol. IV. (1939). – London, 1951. – 647 p. 68. Documents of British Foreign Policy, 1919–1939. Ser. III. Vol. VI. (1939). – London, 1955. – 789 p. 69. Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. V. June, 1937 to March, 1938. Germany's Relations with Poland; the Balkans; Latin America; Small Powers. – London: His Majesty's Stationery Office, 1953. – LXXXIII, – 958 p., Appendices. 70. Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. VI. The Last Months of Peace. March – August 1939. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – XCIII, – 1149 p. 71. Documents of German Foreign Policy, 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. VII. The Last Days of Peace. August 9 – September 3, 1939. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956 – LXXVI, – 670 p. 72. Dokumenty // Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932 / na podstawie tekstów min. Józefa Becka opracowała A. Ciencała – Paryż: Instytut literacki, 1990. – 447 s. 73. Drohojowskiego Jana wspomnienia dyplomatyczne / Jan Drohojowski. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1972. – 415 s. 74. Eden A. Pamiętniki: T. 2. Obrachunki / Anthony Eden. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1972. – 444 s. 75. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1939. In Five Volumes. Vol. I. General. – Washington: United States Government Printing Office, 1956. – 1059 p. 76. Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku / Czesław Grzelak. – Warszawa: Neriton, 1998. – 592 s. 77. Hass G. 23 August 1939. Der Hitler-Stalin-Pakt. Dokumentation / Gerhart Hass. – Berlin: Dietz Verlag, 1990 – 320 s. 78. Kasperek J. Przepust Karpacki. Tajna akcja polskiego wywiadu / Józef Kasperek. – Warszawa: Sigma NOT, 1992. – 121 s. 79. Kornat M. Polityka równowagi 1934–1943. Polska między Wschodem a Zachodem / Marek Kornat. – Warszawa: ARCANA, 1997. – 527 s. 80. Kornat M. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow / Marek Kornat. – Warszawa: PISM, 2002. – 808 s. 81. Łukasiewicz J. Dyplomata w Paryżu 1936–1939 / Juliusz Łukasiewicz. – Warszawa: WOW Gryf i Instytut Historii

PAN, 1995. – 498 s. 82. Międzynarodowe tło agresji Rzeszy Niemieckiej na Polskę w 1939 roku / wybór dokumentów i wstęp R. Nazarewicz. – Warszawa, 1986. – 201 s. 83. Mitkiewicz L. Wspomnienia Kowieńskie / Leon Mitkiewicz. – London: Biblioteka Polska, 1968. – 294 s. 84. Mitkiewicz L. Z gen. Sikorskim na obczyźnie (fragmenty wspomnień) / Leon Mitkiewicz. – Paryż: Instytut Literacki, 1968. – 398 s. 85. Noël L. Une Ambassade A Varsovie. 1935 – 1939. L'agression Allemande Contre La Pologne / Léon Noël. – Paris: Flammarion, 1946. – 509 p. 86. Noël L. Agresja niemiecka na Polskę / Léon Noël; oprac. Zabiełło S. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1966. – 418 s. 87. Noël L. Polonia Restituta. La Pologne entre deux mondes / Léon Noël. – Paris: Publications de la Sorbonne: Institut d'études slaves, 1984. – 288 p. 88. Okupacja sowiecka 1939–1941 w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na Kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941. Wybór źródeł / pod red. Tomasza Strzembosza. – Warszawa: ISP, 1996. – 288 s. 89. Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945): zbiór dokumentów / wybrał, przedmową i przypisami opatrzył Włodzimierz T. Kowalski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 670 s. 90. Polskie akty dyplomatyczne odnoszące się do rokowań brytyjsko-francusko-sowieckich w okresie przed wybuchem Drugiej wojny światowej. – Londyn: Instytut Historyczny im. Generała Sikorskiego, 1955. – 205 s. 91. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1938 / red. Marek Kornat. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 2007. – 894 s. 92. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. Styczeń – sierpień / red. Stanisław Żerko, współpr. Piotr Długołęcki. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 2005. – 896 s. 93. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe. 1939–1945. T. 1. (1939–1942) / oprac. D. Baliszewski, A. Kunert. – Warszawa: Rytm, 1999. – 830 s. 94. Sprawa polska w czasie Drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów / red. nauk. Stefania Stanisławska. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 1965. – 837 s. 95. Starzeński P. Trzy lata z Beckiem / Paweł Starzeński. – Londyn: Nakładem polskiej fundacji kulturalnej, 1972. – 287 s. 96. Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona: sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie. T. 2. Dokumenty / Ryszard Szawłowski. – Warszawa: Neriton, 1995. – 353 s. 97. Wojna Obronna Polski 1939 r. Wybór źródeł / red. E. J. Kozłowski. – Warszawa: Wojskowy instytut historyczny, 1968. – 670 s. 98. Wrzesień 1939 na kresach w relacjach / wybór i oprac. Cz. Grzelak. – Warszawa: Neriton, 1999. – 468 s. 99. Wrzesień 1939 w relacjach dyplomatów / wybór i oprac. S. Skrzypek – Warszawa: PWN, 1989. – 355 s. 100. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939–1944) // Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982, – T. VII. – S. 339–432. 101. Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego. T. 3. 1935–1939 / oprac. S. Sierpkowski. – Poznań: Wyd-wo naukowe UAM, 1992. – 520 s.

Лилия Трофимович

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ УКРАИНСКОГО ВОПРОСА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ПОЛЬШИ И СОВЕТСКОГО СОЮЗА (1938– 1939 ГГ.)

В статье осуществлен критический анализ главных источников к изучению сущности и значения украинского вопроса во внешней политике Польши и СРСР, выяснении его особенностей и попыток решения с учетом конкретно-исторических обстоятельств.

Ключевые слова: архивные материалы, источники личного происхождения, пресса, внешняя политика, Польша, СССР.

Lilija Trofymovych

SOURCES IN THE STUDY OF UKRAINIAN FOREIGN POLICY ISSUES IN POLAND AND THE SOVIET UNION (1938–1939)

The article presents a critical analysis of the main types of sources to explore the nature and significance of the Ukrainian question in the foreign policy of Poland and the USSR, clarifying its features and attempts to resolve with regard to specific historical circumstances.

Key words: archival materials, sources of personal origin, the foreign policy, Poland, USSR.